

MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI HAQIDA UMUMIY MA‘LUMOT

*Abdusoliyeva Shahnoza**Zokirova Rayhona**Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali***Annotatsiya**

Ushbu maqolada so‘z turkumlarini turkumlashda 3 ta asosiy xususiyatni (semantik, morfologik va sintaktik) hisobga olgan holda matn asosidagi so‘z turkumlarini turkumlash, matn asosida ishlash va bu usulning ahamiyati yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: Frazalar, matn, tasnif, iboralar soni, rivojlanish bosqichi.

So'z turkumlarining o'rganish tarixi antik davrlarga borib taqaladi. O'sha davr faylasuf, mantiqshunosh va tilshunoslari bu borada ilk marta juda qimmatli fikrlar bildirganlar. Masalan, Arastu so'z turkumlari sonini 3 ta deb ko'rsatgan va unga ot, fe'l, va bog'lovchi vositalarni kiritgan. Oradan qarib 12 - 13 asr o'tgandan keyin, ulug' bobokalonimiz Mahmud Koshg'ariy ham so'z turkumlari sonini 3 ta deb ko'rsatgan. So'z turkumlari nazaryasining rivojlanishi, olimlarning bu masala bilan shug'illana boshlashishi barobarida so'z turkumlari soni ham ortib bordi. Bu holat asosan, 19 - 20-asrlarda keng taraqqiy etdi. Turli davrlarda so'z turkumlari turli songa bo'lganligini e'tirof etish bilan, ushbu maqolada matn bilan ishlashning ahamiyati va yangi uslub bilan ish tutish haqida o'z fikrlarimizni bayon qilamiz.

So'z turkumlarining o'rganish tarixi antik davrlarga borib taqaladi. O'sha davr faylasuf, mantiqshunosh va tilshunoslari bu borada ilk marta juda qimmatli fikrlar bildirganlar. Masalan, Arastu so'z turkumlari sonini 3 ta deb ko'rsatgan va unga ot, fe'l, va bog'lovchi vositalarni kiritgan. Oradan qarib 12 - 13 asr o'tgandan keyin, ulug' bobokalonimiz Mahmud Koshg'ariy ham so'z turkumlari sonini 3 ta deb ko'rsatgan. So'z turkumlari nazaryasining rivojlanishi, olimlarning bu masala bilan shug'illana boshlashishi barobarida so'z turkumlari soni ham ortib bordi. Bu holat asosan, 19 - 20-asrlarda keng taraqqiy etdi. Turli davrlarda so'z turkumlari turli songa bo'lganligini e'tirof etish bilan, ushbu maqolada matn bilan ishlashning ahamiyati va yangi uslub bilan ish tutish haqida o'z fikrlarimizni bayon qilamiz.

M.N. Peterson 1885 yilning 22-sentyabr kuni Rossiyaning Kerensk, Penza viloyatida dunyoga kelgan. Moskva universitetining tarix-filologiya fakultetini tugatgan. Turli davrlarda turli lavozimlarga ishlagan. U qadimgi va yangi tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan yondashib, zamonaviy filologiya muammolari va yozuvchilar tilini o'rganishga harakat qilgan.

M.N. Peterson Tillarni o'qitishda o'ziga xos metodikadan foydalangan. U boshqalardek tayyor materilalardan emas, balki turli matnlarni o'qish va tahlil qilish

yo'lini tutgan. Ushbu ishi bilan yangi uslub yaratib, hech qachon bu uslubdan chetga chiqmagan, va bu o'z samarasini berib, rus tilida yangi stilistika yaratgan.

M.N. Peterson o'zining 1955-yilda "О часах речи в русском языке" ("Rus tilidagi so'z turkumlari haqida") nomli maqolasida so'z turkumlari haqidagi masala rus tilishunosligida ham xorij til shunosligida ham yetarli darajada o'rganilmaganini qayd etadi. va olimlarning firklarini bilan o'z firkrini dalillash uchun olimlarga murojaat etadi:

1. "Rus ilmiy ana'nasida so'z turkumlari tarkibi va tizimi haqidagi masala turlicha hal qilingan.

2. So'z turkumlarini tasniflash shu darajada qiyinki, hozirgacha hech kim ularning qoniqarli tasnifini yaratgan emas, ana'naga ko'ra Yunon mantiqshunoslari ana'nalariga borib taqaluvchi Fransuz mumtoz grammatikasi ularning sonini 10 ta deb ko'rsatadi, biroq bu tasnif ham hech qanday tanqidga dosh bera olmaydi: "uni hatto birinchi marta ishlab chiqqan tillarga nisbatan ham qo'llash qiyin. Biroq mazkur tasnifni batamom to'g'ri kelmaydigan tillarga nisbatan qo'llash qiyin".

Shundan keyin maullif yuqoridagi kabi iqtiboslarni istagancha keltirish mumkinligi haqida yozadi va bu masala yana so'zlarni turkumlarga ajratish masalasi alohida olingan tillar morfologiyasida bu masala yanada qoniqarsiz ekanligini qayd etadi, va o'zining maqola maqsadini yoritib beradi. Bu yerda u asosiy e'tiborini "so'z turkumlari" termini deganda nimani tushunish kerakligini aniqlashda harakat etadi.

Uning yozishicha, "so'z turkumlari" lotincha "partes orationis" terminining yunoncha "ἄσπν τοῦ Χοροῦ" terminining so'zma so'z tarjimasidir. Yunoncha terminning birinchi qismi "ἄερος" ("q ism")ni ikkinchi qismi "Χοροῦ" esa logos shunoslik so'zidan tarkib topgan. Demak so'z turkumlari o'rnida "so'z turkumlari" termini bilan bir qatorda "so'z shunoslik" terminini ham qo'llash mumkin. Aslida so'z turkumlari terminini ishlatish yaxshi, u an'anaga muvofiq va o'quvchini chalg'itmaydi. Yangi terminni qo'llashda o'quvchining uni tushunishi doimo kun tartibida turadi.

M.N. Peterson mazkur termin haqidagi fikrlarini quyidagicha davom ettiradi. Bu termin ijodkorlari - Aleksandrya grammatikashunoslari "logos" deganda "gap"ni tushunadi. Binobarin, Yunon grammatistlari "ἄσπν τοῦ Χοροῦ" deganda so'zlardan tashkil topgan gaplarni tushunganlar. Demak bu terminning aniq, muqobil ma'nosi M.N. Petersonga ko'ra "gap qismlari" tarzida tushunish kerak. Mana buning bu haqdagi aslida "so'z turkumlari" - bu "gapning qurilish materiali" desa ham bo'ladi. Biroq boshqa tomondan, bu - bir xil o'zgarishlarni, bir xil shakllarni tavsiflovchi so'zlar guruhlaridir.

Yuqoridagilarga asoslanib so'z turkumlarini quyidagicha ta'riflash mumkin: "so'z turkumlari - bu so'zlarning gap yasaydigan (hosil qiladigan) guruhlari, turkumlaridir" [M.N. Peterson, 1955, 176-bet].

Ushbu maqola muallifining yozishicha, har qanday tilda ham so'z turkumlari miqdori, soni cheklangan. Uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichalarini bosib o'tgan so'z

turkumlarining ayrimlari oldin boshqalari esa keyinroq paydo bo'lgan. Ular o'zaro turli morfologik, sintaktik va semantik (mazmuniy) munosabatlarda bo'ladi. Ularning tilidagi asosiy vazifasi tushunchalarni umumlashtirishdir [qarang: M.N. Peterson, 1955, 175-bet].

M.N. Peterson haq. Haqiqatan ham bilish jarayoni bevosita abstraktlikka (mavhumlikka) va abstraktlikdan amaliyot tomon bajariladi. Shuning uchun, so'z turkumlari taraqqiyoti tasnifi ham bevosita kuzatishda, matnda qo'llashda o'rganilishi kerak. Bunday kuzatish natijasida olingan umumlashma va abstraksiyalar ya'ni til qo'llanishining barcha sohalarida tekshirish kerak [M.N. Peterson, 1955, 179-bet].

Shuningdek, M.N. Petersonning so'z turkumlari bilan bog'liq material, ma'lumot lug'atlardan olinmasligi kerak. Chunki ular lug'atlarga qayta ishlanib kiritilgan bo'ladi: "uni ya'ni so'z turkumlari haqidagi material matndan olinishi kerak. Chunki til (grammatika tasarrufiga o'tgan lug'at boyligi) muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi" [M.N. Peterson, 1955, 176-bet].

Shundan keyin muallif so'z turkumlarini A. Pushkinning "Belikin hikoyalari" asosida o'rganadi. Chunki unda rus tilining barcha morfologik xususiyatlari istifoda etilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, M.N. Peterson so'z turkumlari taraqqiyoti haqidagi masalani rus tili misolida o'rganishga harakat qiladi, va bunda asosiy e'tiborini "so'z turkumlari" termini deganda nimani tushunish kerakligiga, tahlil usulini (metodini) aniqlashga va tadqiqot olib borish mumkin bo'lgan materialga qaratadi. Hozirgi o'zbek tilida 12 ta so'z turkumi mavjud bo'lib, ular yuqorida bayon qilingan 3 asosiy xususiyatga ega bo'lish darajasiga ko'ra, guruhlariga bo'linadi. O'zbek tilshunosligida so'zlarni turkumlarga ajratishda turli yondashuvlar mavjud, birinchi xil tasnifda so'zlarni quyidagi 5 ta guruhga bo'linadi:

1. Mustaqil so'zlar;
2. Yordamchi so'zlar;
3. Modal so'zlar;
4. Undov so'zlar;
5. Taqlid so'zlar.

Ikkinchi xil tasnifda so'zlar ifodalaydigan umumiy ma'nolarga ko'ra bo'linadi:

1. Nomlovchi so'zlar: ot, sifat, son, fe'l va ravish.
2. Yordamchi so'zlar: bog'lovchi, ko'makchi va yuklama.
3. Ifodalovchi so'zlar: undov, modal va taqlid so'zlar.
4. Ko'rsatuvchi so'zlar: olmosh.

Bizga ma'qul ko'ringan tasnif quyidagi guruhlariga bo'linadigan tanifdir:

- 1) Mustaqil so'zlar: ot, sifat, son, fe'l, ravish va olmosh so'z turkumlari.
- 2) Yordamchi so'zlar: ko'makchi, bog'lovchi va yuklama so'z turkumlari.
- 3) Alohida so'zlar: modal, undov va taqlid so'z turkumlari.

Yuqoridagi ko'pincha tasniflarda mustaqil va yordamchi so'z turkumlari ko'zga ko'rinmoqda. Agarchi, bu tasnif ana'naviy tasnif hisoblansa-da, hozirgi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. An'anaviy tasnifda so'z turkumlariga 6 ta so'z turkumi kiritilib, ularda ot so'z turkumi birlamchi va fe'l esa ikkilamchi qutbda qaror topmoqda, lekin ayrim tadqiqotlarda taqlid so'zlar ham mustaqil so'z turkumlariga kiritilib, fe'l so'z turkumi oldinga o'tkazilmoqda. Fe'l barcha so'z turkumlari ichida eng katta, grammatik kategoriyalarga boy, mukammal so'z turkumidir. Biroq ma'lumki, Inson dunyoga kelgach, avvalam bor narsa-buyumlarga duch keladi. Har qanday harakat ham predmet yoki shaxs tomonidan bajariladi. Shunga binoan, bizga ma'quli esa an'anaviy tasnifdir.

XULOSA

So'z turkumlari masalasi, garcha butun dunyoda, jumladan, O'zbekistonda ham ko'plab tadqiqotlarda ob'ekt qilib olingan bo'lsa-da, hammaga bir xil darajada manzur bo'ladigan holatda o'rganilmagan.

So'z turkumlari bilan bog'liq material, ma'lumot lug'atlardan olinmasligi kerak. Chunki ular lug'atlarga qayta ishlanib kiritilgan bo'ladi. Bizning ushbu ishimizda matndagi barcha so'z va ularning turli grammatik qoidalari qulaylicha tahlil qilinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Вопросы грамматического строя", Издательство академий Наук СССР Москва, 1955.
2. Мухитдинов Х., Худойберганова Д., Умиров И. ва бошқа. Хрзирги узбек адабий тили. (укув кулланма), Т., Илм-зиё, 2004.
3. Ishonch Zikrulloh, Hozirgi o'zbek tili, Kobul, Nigorxonona matbaasi, 2014.
4. Sayfullayeva R.R. Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. va boshqa. Hozirgi o'zbek adabiy tili, T., fan va texnologiya, 2010.
5. Турсунов У. Хрзирги узбек адабий тили. Т., 1992.
6. Сапаев Хозирги узбек тили. Т., 2009.
7. Шоабдурахмонов Ш. Хрзирги узбек адабий тили. Т.: Фан, 1980.